

جنبش های فکری و سیاسی در نهضت مشروطه ایران

سید سهراب حسینی^۱، ابوالفضل فارسی^۲، مهشید ذاکری^۳

^۱ کارشناسی آموزش الهیات، دانشگاه فرهنگیان مرکز شهید مطهری، شیراز، ایران (نویسنده مسئول)

^۲ کارشناسی علوم تربیتی گرایش مدیریت آموزشی، دانشگاه پیام نور آباءه، ایران

^۳ دانشجوی کارشناسی مشاوره، موسسه غیر انتفاعی فاطمیه، شیراز، ایران

چکیده

کشور ایران مانند کشورهای دیگر در حال توسعه از اواسط قرن نوزدهم میلادی، با گسترش روابط با کشورهای غربی، نخبگان ایرانی به فکر اصلاحات افتادند و واژه های مدرنی نظیر قانون اساسی، انقلاب مشروطه یا نهضت مشروطه و عدالت خانه در میان مردم رواج پیدا کرد. نهضت مشروطه نقطه عطفی در مبارزات سیاسی اجتماعی دوران معاصر به حساب می آید؛ دوره ای که جامعه ایرانی تحول چشمگیری را در ایجاد و بسط قانون، عدالت و برابری اجتماعی شروع و نظام سیاسی ایران از پادشاهی مطلقه به پادشاهی مشروطه تغییر کرد. در دوران نهضت مشروطه تا انقلاب آن، جنبش ها و افراد زیادی آن را تحت تاثیر قرار دادند که می خواهیم در این مطالعه با روش تجزیه و تحلیل کتابخانه ای- مروری به بررسی جنبش های فکری و سیاسی در نهضت مشروطه ایران بپردازیم. نتایج بدست آمده از بررسی یافته های مقالات، پایان نامه ها و پایگاه ها حاکی از آن بود که در این دوره جنبش های زیادی از جمله جنبش زنان و مقاومت، جنبش ناشی از ائتلاف روحانیان و روشنفکران و جنبش مردم در شهرهای آذربایجان شرقی و غربی، گیلان، کرمانشاه و غیره رخ دادند که هر کدام به نوعی این نهضت را تحت تاثیر قرار دادند. عوامل اثرگذار در مواردی با هدف گسترش این انقلاب شکل می گرفت، اما گاهی اوقات علیه این نهضت بودند.

واژه های کلیدی: جنبش سیاسی، نهضت مشروطه، جنبش فکری

مقدمه

جنبش های اجتماعی از مهم ترین کنش های جمعی سازمان یافته برآمده از متن جامعه است که با طرفداری یا طرح گفتمانی خاص، بخشی یا تمام افراد یک جامعه را برای تغییر و یا اصلاح جنبه هایی از زندگی اجتماعی، اعم از سیاسی، فرهنگی، اقتصادی، زیست محیطی، تهییج و بسیج می نماید. درباره تفاوت نهضت اجتماعی و سیاسی گفته شده که جنبش اجتماعی یکی از مهم ترین اشکال رفتار جمعی است که تعداد کثیری از مردم در آن سازمان یافته و فعالانه شرکت می جویند. این نوع جنبش، هنگامی به وجود می آید که گروه سازمان یافته ای، در صدد برمی آید تا تحولاتی را چه سطحی و چه عمقی پدید آورند. اما جنبش سیاسی، نهضت و قیام گروهی از مردم است که در راستای رسیدن به یک هدف سیاسی در حوزه محلی، دینی یا مذهبی، ملی یا بین المللی رخ می دهد (کوه نورد، ۱۴۰۰). جامعه ایران مانند بسیاری دیگر از جوامع در حال توسعه از قرن ۱۹ میلادی به دلیل مواجهه با مدرنیته غربی، دستخوش تغییرات اجتماعی و فرهنگی فراوانی شده است. از جمله این تغییرات، می توان به آغاز فرآیند دموکراسی خواهی از قرن ۱۹ اشاره کرد که در قالب دو موج اصلی دموکراتیزاسیون (انقلاب مشروطه و انقلاب ۵۷) و چند موج کوچکتر اما حائز اهمیت (نهضت ملی گرایی دوره پهلوی دوم، جنبش اصلاح طلبی و جنبش سبز در دوره جمهوری اسلامی) نمود یافته است (خیرالهی، ۱۴۰۱). اگرچه مفهوم توسعه سیاسی در اندیشه ایرانیان مفهومی نوین است، اما آرمان دستیابی به توسعه سیاسی و دموکراسی، تاریخ ایران را با دوره هایی از مبارزه با استبدادزدگی تاریخی برای گذار مواجهه نموده است. جنبش مشروطه، سال های بحرانی ۱۳۲۰-۱۳۳۲ و انقلاب اسلامی به مثابه دوره هایی از مبارزه برای گذار تحولات سیاسی و اجتماعی یک سده اخیر، قابل شناسایی اند. سرآغاز تحول در جامعه ایران با ورود لایه هایی از تمدن غربی و شکل گیری جنبش مشروطه در گسست از سنت بر مبنای ائتلاف مصلحتی روشنفکران سکولار و علما فراهم شد؛ اما این ائتلاف مصلحتی ناپایدارتر از آن بود که بتواند تغییر را نهادینه نماید و به حد تعادلی در میانه هرج مرج طلبی و اقتدارگرایی شاهانه دست یابد (خالدی پور، ۱۳۹۷). انقلاب مشروطه سرآغاز دوران جدید و تاریخ ساز در همه ابعاد سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، تمدنی، علمی و پویایی ایران معاصر بوده است. ضرورت این انقلاب به انحای گوناگون از سوی اصناف و اقشار گوناگون اجتماعی در ایران احساس شد اما واکنش ها نسبت به حضور در عرصه انقلاب و تأثیرگذار بودن در آن یکدست و یک اندازه نبود (رضوانی رضوانده، ۱۴۰۱). در مورد نهضت یا جنبش مشروطیت باید گفت که نقطه اوج آن امضای اولین قانون اساسی در ایران توسط مظفرالدین شاه قاجار (در نهم دی ماه ۱۲۸۵ مطابق با سی ام دسامبر ۱۹۰۶) است. این نهضت حرکتی اجتماعی، مردمی، شهری و با شرکت طبقات متعدد جامعه بود و در آن عواملی چون تأثیر کم و بیش غرب در گروه ها و طبقات، پیچیدگی درونی ساختار اجتماعی و دولت و فشار خارجی از ناحیه دو قدرت روسیه و انگلیس نقش داشتند (الماسی، ۱۳۹۹). نخستین بار در مجلس اول مشروطه بود که التفاتی جمعی به مصالح عالی کشور پیدا و تصمیم های جمعی مهمی برای اصلاحاتی اساسی نیز گرفته شد. مهم ترین وظیفه مجلس در اجرای فرمان مشروطیت، تدوین برخی از مهم ترین قانون هایی بود که تا آن زمان در ایران وضع شده بود و همین قانون ها، شالوده حکومت قانون را فراهم آورد. یکی از مهم ترین هدف های مشروطیت به عنوان حکومت قانون، این بود که با تأسیس عدالت خانه و با برقراری نظام آزادی، برابری همه گروه ها و اقوام ایرانی را تأمین و شالوده وحدت ملی را استوار کند و مشروطه باید حقوق همه شهروندان ایران را تأمین کند. در نهضت مشروطه ایران افکار و نیروهای اجتماعی مختلفی حضور داشته اند مانند: علما، سوسیال ها، دموکرات ها، آزاداندیشان، زنان، تجار، واعظان، پیشه وران، کارگران، دهقانان و اقوام مختلف که هرکدام اثر و سهم خود را در نهضت و سمتگیری آن به جا نهادند، به طوری که این جنبش به براندازی حکومت استبدادی آن دوران انجامید. مشروطه خواهان توانستند قدرت شاه و حامیانش را کاهش دهند و حقوق سیاسی و مدنی مهمی را در قانون اساسی بگنجانند. فعالان این جنبش مهم اگرچه تحول اساسی در اندیشه و سیاست و جامعه ایرانی را رقم زدند اما در نهایت موفق نشدند اصلاحات مورد نظر خود را تا به آخر پیش برند (خضریان فرع، ۱۳۹۹).

دستاوردهای پژوهش آقازاده (۱۴۰۱) با عنوان نشان می‌دهد که مناسبات ناعادلانهٔ ارباب- رعیتی در ماکو و تسلط خوانین بیات بر زندگی دهقانان، در کنار تبلیغات گستردهٔ مشروطه‌خواهان در میان روستاییان، از عوامل مهم شکل‌گیری این جنبش بود. مصادرهٔ اموال خوانین، تأسیس انجمن‌های روستایی و اخراج اقبال‌السلطنه از ماکو از مهم‌ترین پیامدهای این حرکت بود. همچنین اگرچه مشروطه‌خواهان ایالت آذربایجان محرک این جنبش بودند، در ادامه‌ی کار هیچ حمایتی از دهقانان ماکو نکردند و اقبال‌السلطنه با حمایت گستردهٔ مستبدین جنبش دهقانان ماکو را به-شدت سرکوب و نظام ارباب- رعیتی را با شدت بیشتر در روستاها برقرار کرد.

انقلاب مشروطه ایران یکی از فرازهای مهم و حساس تاریخی ایران زمین است که مردم جهت بدست آوردن حقوق خود به پا خاستند و علیه رژیم حاکم قیام کردند. در این انقلاب که از آن به عنوان انقلابی چند شهری نام می‌برند همه شهرها و روستاها از اقوام و مذاهب مختلف در عرصه بودند و دست به فعالیت زدند. منطقه آذربایجان و شهر تبریز فعال‌ترین مناطق در این عرصه بود و شهرهای دیگر آذربایجان نیز متأثر از تبریز به فعالیت در این زمینه پرداختند که شهر اورمیه از فعال‌ترین شهرها در این انقلاب ملی بود. همزمان با تهران، جنبش مشروطه خواهی در دیگر شهرهای کشور نیز در اثر تلاش علما و روشنفکران آن شهرها آغاز شد. به همین دلیل یکی از ویژگی‌های اصلی انقلاب مشروطه را چند شهری بودن آن می‌دانند؛ چرا که اغلب شهرهای کشور در جریان آن فعال بودند. آذربایجان ایالت محوری و ولیعهد نشین قاجار، همواره در طول تاریخ نو نشیب ایران، نقش سترگی بر عهده داشت و در انقلاب مشروطه نیز ایفاگر برجسته‌تری بود. آذربایجانیان که با سلاطین قاجار آشنایی نزدیکی داشتند، در شان تحرکات درباریان از دیگر همگان خود پیشقدم‌تر بودند (یوسفی لورزینی، ۱۳۹۹). با شکل‌گیری نهضت مشروطیت و آشنایی مردم با شعارهای این نهضت که همانا آزادی عقیده و برابری همه مردم در مقابل قانون و ایجاد مجلس شورای ملی برای مطرح ساختن خواسته‌های مردم از هر قشر بود؛ مردم دسته دسته به دفاع و حمایت از این نهضت پیوستند. گروه‌های مختلف مردمی از تجار، زنان، شعرا و مردم کوچه و بازار گرفته تا روحانیون که نه تنها هدف نهضت را مغایر با مذهب نمی‌دانستند، بلکه همراهی نکردن با آن را نیز معاندت با خدا و اسلام بیان می‌کردند، در این نهضت نقش داشتند (نصرت طلب، ۱۳۹۲). در همین جهت ما در این تحقیق به بررسی جنبش‌های فکری و سیاسی در نهضت مشروطه ایران می‌پردازیم.

مبانی نظری

نهضت مشروطه

از آنجا که پدیده‌های سیاسی- اجتماعی طی پروسه و یا فرآیند، ظهور و بروز می‌یابند، مشخص کردن تاریخ دقیق پیدایش آن‌ها ممکن نیست؛ اما می‌توان به صورت تقریبی، نیمه‌ی دوم عصر ناصری را آغاز عصر مشروطه دانست. در یکی از سرمقاله‌های روزنامه صور اسرافیل آمده است: امروز قریب یکسال و نیم است که رسماً و بیش از سی چهل سال است که در پرده و خفا مسلمین ایران دم از مشروطه می‌زنند. به اعتقاد بسیاری از افرادی که درباره مشروطه تحقیق کرده‌اند، مشروطه محصول رویارویی ایرانیان با غرب است. در عصر ناصری تحت شرایطی مواجهه اندیشمندان ایرانی با فضای متفاوت غرب فزونی گرفت. در این دوره راه مسافرت به کشورهای همجوار که تماس بیشتری با کشورهای اروپایی داشتند و امکان آشنایی با فرهنگ و تمدن جدید در آن‌ها فراهم بود، هموار شد و گروه‌هایی از ایرانیان، اعم از بازرگانان، فرهیختگان و کارگزاران حکومتی توانستند با مسافرت و مهاجرت، از تحولات دنیای جدید آگاهی یابند. همچنین وقوع چالش‌های سیاسی نظیر کشمکش میان

ایران و انگلستان، نزاع های نظامی مانند جنگ با روسیه و اعزام دانشجو به خارج از کشور برای تحصیل علوم و فنون جدید، آشنایی بیشتر با جوامع غربی را در پی داشت (باقری و همکاران، ۱۴۰۰). آدمیت روح جنبش و اعتراض را در دو منبع اصلی معرفی می کند؛ روشن فکری و ترقی خواهی و همچنین منبع روحانی او، سه عنصر روشن فکر، اصلاح طلب و انقلابی. بازرگانان ترقی خواه و روحانیان روشن بین را از عوامل سازنده نهضت مشروطه می داند. چنین نوع نگرش به عوامل نهضت و دسته بندی آنان به صورت گفته شده علاوه بر شواهد و مدارک مورد استفاده آدمیت در تبیین حرکت مشروطه خواهی متأثر از شرایط خاص پرورشی او و پیشینه ای که به صورت خانوادگی در جریان های دموکراسی طلبی داشت، نیز هست. جایگاهی که وی برای عنصر روشن فکر و ترقی خواه در نظر می گیرد. نمی تواند بی ارتباط با این حقیقت باشد که آدمیت به لحاظ خانوادگی در شرایطی رشد کرده و بالیده که چنین عنصری غلبه داشته است. وی نهضت مشروطیت را از نوع حرکت های اجتماعی طبقات شهرنشین می خواند و اعتقاد دارد اصناف محصلین مدارس جدید، طلاب مدارس قدیم و عامه مردم خرده پا مشارکت انفعالی داشته و همچنین زارعین و ایلات در تشکیل حرکت مشروطه خواهی سهمی نداشتند. لازم به ذکر است که با وجود این که آدمیت از نخستین محققان مشروطه محسوب می شود، نگاه او به نیروهای مؤثر در جنبش، فراگیرتر از آنی است که پیش از این در وقایع نگاری های گفته شده ذکر شده بودند، بنابراین گرچه آدمیت عموماً به طبقه بندی و تحلیل داده های از پیش مشخص شده می پردازد، تلاش می کند تا گروه های اجتماعی خاصی را به دلیل دیدگاه های عام موجود از قلم نیندازد. آشکار است که وی حتی در توضیح مسائل مربوط به دهقانان، بیشتر از تاثیر اقدامات مشروطه خواهان و مجلس بر آنان سخن رانده تا نقش آنان در جنبش، و بیشتر از این به نقش مردم اقشار پایین تر اجتماع نمی پردازد. تکیه و تأکید آدمیت بر عنصر روشن فکر و ترقی خواه است و فعال ترین و سرشناس ترین عناصر ترقی خواه را میرزا محسن خان معین الملک، ملکم خان، آقاخان کرمانی، جمال الدین اسدآبادی و میرزا یوسف خان معرفی می کند. به بیان دیگر می توان گفت آدمیت می کوشد تا روشن فکران را در جایگاه رهبری تثبیت و نهضت مشروطه را برگرفته از آثار و افکار سوسیالیسم و دموکراسی غربی ارزیابی کند (نعمتی و همکاران، ۱۳۹۹).

پیشینه تحقیق

یافته های پژوهش علم و همکاران (۱۴۰۲) با عنوان عوامل تاثیرگذار بر همزیستی ارامنه با جامعه ایران و نقش آنان در انقلاب مشروطه (۱۲۸۵ ش) نشان می دهد که ارامنه ایران در آستانه انقلاب مشروطه به دلیل کارکردهای اقتصادی و کسب مناصب سیاسی و اجتماعی از طبقات روشنفکر و تأثیرگذار بودند. آنها به دنبال قانون مدون و تساوی حقوق بودند تا از طریق آن بتوانند در یک محیط برابر زندگی کنند. مشروطه با رویکردهای حقوقی خود، حد تحمل مردم را نسبت به ادیان دیگر افزایش داد و باعث حضور و مشارکت ارامنه در رونق و توسعه کشور شد.

نتایج یافته های توکلی و بیگدلی (۱۴۰۲) با عنوان حضور زنان در جنبش های اجتماعی از بلوای سیاسی نان تا جنبش مشروطه (۱۲۰۹-۱۲۶۸ هجری شمسی) نشان می دهد که حرکت زنان در جنبش تنباکو و سایر کنش های زنان در دوره مشروطه، از اقتدار و نفوذ پنهان آنان در درون ساختار قدرت همراه بوده است و همراهی مردان با زنان معترض تا نبردهای نظامی بسیار برجسته نیز ظاهر شد و در واکاوی مبانی نظری قدرت زنان، با استفاده از ستیز آشکار در حوزه مبارزه با حکومت توانستند در مدل های متعدد بست نشینی و اعتراض و نبرد نظامی بطور آشکار در تحولات دوره مشروطه تاثیرگذار بودند.

یافته‌های پژوهش حسین خراسانی و همکاران (۱۴۰۰) با عنوان بررسی نقش روحانیت و روشنفکری در نهضت مشروطه بیانگر آن است که این دو جریان از موثرترین طیف‌ها در انقلاب مشروطه بودند. به نظر می‌رسد جریان روشنفکری با بهره‌گیری از ظرفیت آگاهی و آشنایی با مظاهر جدید در آن دوره توانست آموزه‌های جدید مشروطه‌خواهی و حکومت بر پایه قانون را با تاسی از غرب وارد ایران کند و جریان روحانیون این آموزه‌ها را با قرائت اسلامی بازآفرینی کرد و با بسیج قشر مردمی توانستند، مشروطه را به پیروزی برسانند.

طاهرنیا و شعبانی صمغ‌آبادی (۱۴۰۰) در مطالعه‌ای با عنوان نقش انجمن‌های سیاسی سری در نهضت مشروطه (مطالعه موردی نقش انجمن مخفی) دریافتند که به گواهی مورخان تاریخ ایران عوامل زمینه‌ساز فکری داخلی نهضت مشروطه متعدّدند، یکی از این عوامل انجمن‌های سیاسی بودند که در طول سال‌های قبل از نهضت مشروطه، تلاش خستگی‌ناپذیری را در راه مبارزه با استبداد و فساد حکومت به عمل آوردند و در نهایت سبب پیروزی نهضت مشروطه و پی‌ریزی تشکیل احزاب سیاسی گردیدند. این انجمن‌ها را که در زمینه‌های فکری- داخلی نهضت مشروطه نقش داشتند را می‌توان آغازکننده رسمی مشارکت‌های مدنی در ایران دوره قاجار نامید که بر طبق اساسنامه خود به انجمن‌های سیاسی، ایالتی و ولایتی، صنفی، مذهبی، ادبی و منطقه‌ای تقسیم می‌شدند. یکی از عمده‌ترین تشکلهای سیاسی که خواستار ایجاد اصلاحات در ساختار هرم قدرت و حکومت در ایران دوره قاجار بودند و در دوران ناصرالدین شاه به وجود آمدند، انجمن‌های «سیاسی سری» و بویژه انجمن مخفی بود.

دستآورد پژوهش شورمیچ (۱۳۹۸) با عنوان نقش عوامل اقتصادی در شکل‌گیری جنبش مشروطه گیلان (بین سال‌های ۱۲۹۰-۱۳۲۷ ه.ق) نشان می‌دهد، علل شکل‌گیری جنبش مشروطه در گیلان، بیش از آن که تحت تأثیر عوامل بیرونی قرار داشته باشد، درونی بوده و به وضعیت معیشتی اقشار جامعه روستایی و شهری گیلان و خواسته‌های اقتصادی و اجتماعی مردم منطقه مرتبط بوده است. برقراری عدالت، بهبود اوضاع معیشتی و اقتصادی، رفع ظلم حاکمان دولتی و مالکان منطقه‌ای و جلوگیری از تجاوزات روس‌ها از مهم‌ترین خواسته‌های مردم گیلان در آستانه‌ی جنبش مشروطه بود که ریشه‌های اقتصادی داشته و در نهایت منجر به شکل‌گیری جنبش مذکور گردید.

روش تحقیق

پژوهش حاضر با هدف بررسی جنبش‌های فکری و سیاسی در نهضت مشروطه ایران انجام گرفته است؛ بنابراین در زمره تحقیقات کاربردی قرار می‌گیرد که برای بررسی تأثیرات این سبک‌ها از روش توصیفی بهره گرفته شده است. در این تحقیق مبنی بر یک روش سیستماتیک ابتدا اقدام به گردآوری اطلاعات از یافته‌های مقالات، پایان‌نامه‌ها از پایگاه‌های الکترونیکی مگیران، ایران‌داک، سیویلیکا، نشریه‌ها و مجله‌های معتبر علمی در این زمینه شده و سپس با تجزیه و تحلیل آن‌ها به بررسی تأثیر بازی‌های ارائه شده بر بیش‌فعالی کودکان پرداخته شده است.

یافته‌ها

ردیف	نویسنده/نویسندگان	موضوع	سال انتشار	یافته‌ها
۱	رده، امین پور و عزتی	نقش یار محمد خان کرمانشاهی در جنبش مشروطه خواهی	۱۴۰۳	ویژگی‌های شخصیتی یار محمدخان از جمله شهامت، جسارت و شجاعت که ریشه در خصلت و منش پهلوانی او داشت. یار محمد خان را به استخدام در نظامی گری شهر کرمانشاه سوق داد و در ادامه مصاحبت و مجالست بازرگان مشروطه خواه ساکن شهر از جمله عبدالکریم، وی را به مشروطه خواهی متعصب تبدیل کرد. نخستین حضورش در تحصن مشروطه خواهان در کنسولگری انگلیس بود. با توجه به حضور مخالفان مشروطه از جمله حاکمان مستبد و برخی روحانیون ضد مشروطه و سران پر قدرت ایلات و عشایر در کرمانشاه او برای کمک به مشروطه خواهان عازم تبریز شد. یار محمد خان در معیت ستارخان توانست نقش مهمی در برابر مخالفان مشروطه داشته باشد. شکل گیری احزاب و رقابت‌های حزبی عاملی بر سر راه آمال و آرمان‌های یار محمدخان شد. او با پیوستن به دموکرات‌ها در کنار یفرم خان ارمنی و حیدر عمو اوغلی، مجاهدین تحت امر ستارخان را به حاشیه راند؛ هر چند با قدرت گیری اعتدالیون خود نیز مقهور دولت شد. شورش سالارالدوله با همراهی عشایر غرب کشور فرصتی برای یار محمدخان فراهم کرد که به عنوان سردسته مجاهدین و از طرف دولت مشروطه به یاری شهر کرمانشاه بشتابد. او به صورتی متهورانه موفق به فتح کرمانشاه شد؛ اما تعلل فرمانفرما حاکم جدید کرمانشاه و افراد نظامی در ورود به کرمانشاه باعث رسیدن سالارالدوله به شهر و کشتار مجاهدان و شکست یار محمدخان شد. با فتح کرمانشاه برخورد فرمانفرما و یار محمدخان کرمانشاهی اجتناب‌ناپذیر بود. به واقع می‌توان مواجهه یار محمدخان با فرمانفرما را برگرفته از قیام‌هایی دانست که ناشی از ضعف و ناتوانی دولت مشروطه بود.
۲	قاسمی حیدری و عمادی	واکاوی اندیشه‌های سیاسی و فلسفی طالبوف تبریزی در باب ایده‌های لیبرالیسم و سوسیالیسم در جریان جنبش مشروطه در	۱۴۰۳	شرایط اجتماعی و سیاسی خاص ایران در دوران مشروطه، مانند مبارزه با استبداد و سیطره فئودالیسم تأثیر قابل توجهی بر شکل گیری و تحول اندیشه‌های لیبرالی و سوسیالیستی طالبوف داشته است. همچنین رویکرد سوسیالیستی طالبوف در تحلیل‌های اقتصادی او به ویژه در مورد نابرابری‌های اقتصادی و اجتماعی به یک نوع انتقاد از نظام فئودالی و استثمار کارگران و دهقانان منجر شده است؛ یعنی اینکه وی توانسته است ایده‌های لیبرالی مانند آزادی‌های فردی، حاکمیت قانون و حقوق بشر را با مباحث مرتبط با عدالت اجتماعی و سرنوشت اقتصادی کارگران

		ایران		و طبقات ضعیف جامعه ترکیب کند. این ترکیب به نفع پیشبرد خواسته های اجتماعی و سیاسی جامعه ایرانی در دوره مشروطه بوده است. طالبوف معتقد بود که مدل های غربی چه لیبرال و چه سوسیالیستی نمی توانند به طور کامل در جامعه ایران پیاده شوند. در واقع او به شرایط خاص ایران فرهنگ و تاریخ آن و ساختار اجتماعی و اقتصادی آن توجه داشت و به دنبال راهی بود که با این شرایط سازگار باشد؛ یعنی اینکه او از یک طرف از نابرابری ها و بی عدالتی های ناشی از سرمایه داری لیبرال انتقاد می کرد و از طرف دیگر با رویکردهای رادیکال سوسیالیستی که ممکن بود منجر به بی ثباتی و اختلال در جامعه شوند، مخالف بود از این رو طالبوف را نمی توان کاملاً در چارچوب یکی از این دو ایسم لیبرالیسم یا سوسیالیسم محدود کرد، بنابراین او بیشتر به نتایج عملی و کاربردی توجه داشت تا ایدئولوژی های محض.
۳	رفاهی طالقانی، هروی و زرگری نژاد	نقش ارامنه در جنبش دهقانی در گیلان عصر قاجاری با تاکید بر اندیشه های مشروطه خواهی	۱۴۰۰	ارامنه به طور کلی از چند طریق با جنبش مشروطه ایران مرتبط بودند؛ نخستین و مهم ترین این روابط از راه جنبش سوسیال دموکراسی به وقوع پیوست. سهم ارامنه در این جنبش نیز از دو راه میسر شد؛ یکی از طریق مشارکت در تشکیل حزب سوسیال دموکرات ایران در تبریز و رشت و دیگری از طریق حزب سوسیال دموکرات ارمنی هنجاک. در این احزاب هم ارامنه قفقاز مشارکت داشتند و هم ارامنه ایرانی. راه دوم ارتباط ارامنه با مشروطه ایران از طریق حزب داشناک بود که این مهم نیز از راه مشارکت فعال یکی از رهبران آنان یعنی ییپرم خان عملی شد. ییپرم خان از عوامل فتح تهران در سال ۱۹۰۹ بود که منجر به عزل محمد علی شاه، شاه مستبد ایران از اریکه سلطنت شد. دو حزب هونچاک و داشناک ارامنه در جنگ های تبریز و رشت به طور فعال و چشمگیری شرکت کردند. هر چند قیام تبریز سرکوب شد اما مقدمه ای برای قیام رشت بود. ارامنه در تکوین مباحث نظری مربوط به ایدئولوژی هایی مثل سوسیالیسم بسیار مؤثر بودند. بدون تردید سهم هاکوپیان در بسط مباحث نظری بین روشنفکران ایرانی تعیین کننده بود. ارامنه گروه هایی متشکل و نه لزوماً همسو بودند که در استقرار مجدد مشروطه ایران بسیار فعال بودند.
۴	باقری نیا و غفاری هشجین	نقش سیاسی هیئت های مذهبی در روند شکل گیری نهضت مشروطه	۱۴۰۰	هیئت های مذهبی تا عملی شدن هدف والا که همان تحقق مشروطه مشروعه بود، تمام سعی و تلاش خود را به کار گرفتند. اگرچه در این دوره هیئت ها همانند دوره های بعد به صورت رسمی و دارای تشکیلات گسترده ای نبودند؛ ولی در یک نگاه کلی می توان گفت آن ها در کنار اجرای فرایض دینی و ذکر

				مصیبت در قالب مجلس، روضه و تکیه ها و همچنین منبر، وعظ و خطابه کارکردهای سیاسی مهمی را ایفا می نمودند. کارکرد سیاسی رسانه مهم ترین کارکرد هیئت های مذهبی بود که از طریق مجالس و مراسمات مذهبی، اخبار و وقایع از گوشه و کنار کشور از طرق وعظ و خطابه و فتوا به مردم منتقل می کردند. نمونه مهم آن نقش سیاسی رسانه های هیئت های مذهبی در تعامل با کنشگران سیاسی - اجتماعی از طریق بهره مندی از رسانه مسجد بود. در اعیاد خاص با برگزاری مراسم سوگواری و عزاداری و اجرای هیئت ها در مکان های مذهبی از جمله مسجد، علاوه بر اطلاع از تحولات میدانی به دلیل ارتباط بی واسطه با مردم می توانستند رهنمودها و موضع گیری های سیاسی خویش را مستقیم به گوش افکار عمومی برسانند و جای هرگونه غرض ورزی و تفسیرهای ناصحیح را پر کنند. از مصادیق این کارکرد رسانه ای در عصر مشروطیت، سخنرانی سید محمد طباطبایی بود که این سخنرانی دلیل مهمی جهت برهم خوردن تصمیم عین الدوله درباره حمله اردوی شاهی به تهران و قتل و غارت مردم معترض شد. لذا در این دوران هیئت ها به صورت مشخصی وجود نداشت اما با برگزاری هیئت های عزاداری و مراسم های مختلف در قالب مراسم عزاداری امام حسین (ع) سازمان رسانه ای قوی جهت بیداری مردم در مقابل حکومت مستقر بود.
۵	طاهرنیا، شعبانی صمغ آبادی و فروزش	نقش انجمن های سیاسی سری در نهضت مشروطه	۱۴۰۰	انجمن ها در نهضت مشروطه یکی از ارکان انقلابی در ایران دوره قاجار بودند که شبکه نهضت مشروطه طلبی را بیش از پیش ریشه دارتر نمودند و در ارتباطات اجتماعی عصر نهضت مشروطه نقش مهمی داشتند. این انجمن ها در تاریخ نهضت مشروطه ایران فصل جداگانه و مخصوص دارند؛ ولی از جنبه تعامل انجمن ها با مطبوعات ملی و عوامل ارتباطات اجتماعی در ایران همین قدر باید یادآوری نمود که انجمن ها در حقیقت مرکز تهیه مقالات انقلابی، روزنامه ها و همچنین مرکز مباحثه و تفسیر و تعبیر نوشته های مطبوعات ملی به شمار می رفتند. انجمن های سری که در اواخر قرن نوزدهم در تهران و برخی از شهرها به وجود آمده بودند، در اوایل قرن بیستم در اکثر شهرهای بزرگ ایران نیز توسعه یافته و مرکز تجمع و فعالیت ملی گرایان و آزادی خواهان شدند. البته دو دسته مهم روزنامه نگاران و روحانیان در تشکیل این انجمن ها نقش بسیار مهمی ایفا می نمودند. حضور روزنامه نگاران از این رو در انجمن های سری اهمیت داشت که علاوه بر آگاهی و دانشی که از اوضاع داخل و

				خارج کشور داشتند، روزنامه‌ها و جزوه‌های آن‌ها وسیله ترویج و توسعه انجمن‌های سری بین مردم بود. البته نقش روحانیان در انجمن‌های سری به علت احترام و نفوذ قابل ملاحظه‌ای که بین بازاریان و مردم داشتند، مهم بود و از طرفی روحانیان از طریق مکاتب و مدارس مذهبی در آموزش و پرورش زمان خود اثر می‌بخشیدند. ذکر این نکته نیز مهم است که یکی از دستورهای انجمن‌های سری این بود که هر روز یا هر هفته اعضای انجمن در مرکز خود جمع شده و روزنامه‌های ممنوعه داخل و خارج کشور را برای یکدیگر بخوانند و اوضاع و احوال مملکتی و فعالیت‌های خود را مورد بحث و ارزیابی قرار دهند. در نتیجه پیوند روزنامه‌ها و انجمن‌های سری و ارتباطی که از این طریق حاصل شده بود، اسلحه بسیار مهمی در تبلیغات انقلابی‌ها و آزادی‌خواهان به شمار می‌آمد.
۶	پیری	واکاوی جامعه‌شناختی تشکیل طبقه کارگر ایران در عصر قاجاریه و نقش آن در نوسازی جامعه و جنبش مشروطه	۱۳۹۹	این بررسی نشان می‌دهد که در دوره قاجاریه بسیاری از نیروهای کار در اثر فشار طبقه حاکم و وجود فقر، ناگزیر کار و کاشانه خود را ترک و به مناطق آبادتر یا کشورهای همجوار مهاجرت می‌کردند. کارگران با مشاهده وضعیت سیاسی-اجتماعی این نواحی تحت تأثیر قرار می‌گرفتند و پس از بازگشت به ایران دیده‌ها و شنیده‌هایشان را برای دیگران بازگو می‌کردند. آنان از نخستین طبقاتی بودند که به جنبش مشروطه پیوستند و در کنار سایر هموطنانشان، به مبارزه با استبداد پرداختند. آنان با پخش اعلامیه‌ها شرکت در اجتماعات و نیز حضور در صحنه‌های نبرد مسلحانه، فعالانه به مبارزه برای کسب آزادی، برخاستند. لیکن تأثیر پذیری کارگران از فضای فکری بولشویکی حاکم بر قفقاز موجب در پیش گرفتن مشی تندروانه‌ای شد که در نهایت به رویارویی خشونت‌آمیز سلطنت و مجلس انجامید.
۷	طاهرنیا، شعبانی صمغ‌آبادی و فروزش	نقش انجمن تبریز در نهضت مشروطه	۱۳۹۸	در مجموع با توجه به آنچه گفته شد می‌توان گفت که تشکیل انجمن‌ها در دوره قبل از مشروطه با همکاری روشنفکران و منورالفکران و همچنین تاسیس مدارس و انتشار روزنامه‌ها به وسیله آن‌ها نقش بسیار مهمی در نهضت مشروطه داشت؛ تا جایی که بعضی از پادشاهان قاجار چون از اهداف و برنامه‌های این انجمن‌ها اطلاع کافی نداشتند، به عضویت این انجمن‌ها در می‌آمدند و سوءظنی نسبت به آن‌ها نداشتند اما رفته رفته با آشکار شدن اهداف و برنامه‌های این انجمن‌ها پادشاهان قاجار نسبت به این انجمن‌ها حساسیت نشان دادند و از ادامه فعالیت آن‌ها جلوگیری به عمل آمد. انجمن‌های پیش از مشروطه هم از لحاظ ساختار و هم از لحاظ رفتار سیاسی نقش بسیار مهمی را

				در برپایی نهضت مشروطه ایفا نمودند. این تشکلهای سیاسی نخستین در عملکرد خود یک هدف مشترک داشتند که آن عبارت بود از آگاه نمودن و تنویر افکار عمومی در برخورد با پدیده‌های موجود در جامعه. تاکید این تشکلهای بر اجرای قانون در جامعه ترکیب حساب شده و منسجم اعضای انجمن شرکت فعال آزادی خواهان در انجمن‌ها و پرهیز از مباحث افراطی و تنش‌زا در این دوره از ویژگی‌های مهمی بود که بیشتر این انجمن‌ها از آن برخوردار بودند. یکی از وجوه مهم افتراق انجمن‌های پیش و پس از مشروطه فعالیت پنهان اکثریت انجمن‌های پیش از مشروطه است که این موضوع برخاسته از دو عامل بود؛ نخست، موضوع کاری انجمن‌ها که عمدتاً حول و حوش مباحث سیاسی کشور می‌چرخید و دیگر فضای استبداد و اختناق قبل از مشروطه بسیاری از آزادی خواهان که در این انجمن‌ها حضور داشتند، به یک چیز معتقد بودند و آن ارتقای سطح آگاهی توده مردم جهت نیل به تنظیم روابط در جامعه بود.
۸	محمودی	بررسی تاریخی ائتلاف روحانیان و روشنفکران در جنبش مشروطه	۱۳۹۷	ائتلاف دو گروه روحانیان و روشنفکران اگرچه؛ نخستین ائتلاف در تاریخ معاصر کشور بوده است، اما به نوعی تعیین کننده سایر ائتلاف‌های صورت گرفته در کشور بود. ائتلاف جنبش مشروطه نشان می‌دهد عوامل مشترک، ناتوانی دولت در اقتصاد، نفوذ بیگانگان و بحران سلطه نیازها و حقوق اقتصادی، حذف برخی رجال، تشکیل عدالت‌خانه، استبدادستیزی، قانون، عدم آگاهی به مشروطه، تشکیل مجلس مشروطه و تغییر راهبردها شروط لازم برای ائتلاف روحانیون و روشنفکران است. ائتلاف آنان سبب پیروزی جنبش مشروطه و تشکیل مجلس شورای ملی شد، اما پس از آن و با تشکیل مجالس اول و دوم بروز تنش‌ها و تضادها بین روحانیون و روشنفکران افزایش یافت و در نتیجه جدایی آنان را ایجاد کرد، بنابراین ائتلافی که در نخست باعث به وجود آمدن یکی از نهادهایی مدرن یا شبه مدرن برای رسیدن به آزادی و دموکراسی شده بود؛ پس از بروز تنش‌ها و افتراق بین روحانیون و روشنفکران؛ نه تنها اصول آزادی و دموکراسی را از بین برد؛ بلکه این بار زمینه‌ساز روی کار آمدن دولتی اقتدارگرا شد. دولتی که بسیار اقتدارگرایانه‌تر از دولت‌های قبل بود و تنها توانسته بود نوسازی را با اقتدارگرایی جمع کند. برای همین ابتدا روشنفکران از آن حمایت کردند؛ ولی بعدها حمایتشان را از او سلب کردند.
۹	امیر مظاهری و قره تپه	نقص کنشگران اجتماعی در	۱۳۹۱	جنبش‌های اجتماعی محصول تضادها و تناقضاتی است که از چالش بین گفتمانی بین حامیان وضعیت موجود و نیروهایی که

	جنبش مشروطیت با رویکرد هانس تاک	ایده‌ها و مطالبات جدید را پیگیری می‌کنند، شکل می‌گیرند. در این چالش نقش توده مردم به عنوان کنشگران اجتماعی که حاملان این مطالبات هستند، نسبت به سایر عوامل مؤثر در ظهور نهضت‌های اجتماعی تأثیرگذارتر است؛ زیرا کنشگران اجتماعی هستند که برای کسب مطالباتشان با نوعی تقسیم کار در فرآیند جنبش‌های اجتماعی در سه تیپ رهبران، توزیع‌کنندگان و پیروان جنبش قرار می‌گیرند و هر یک از این گروه‌ها با توجه به جایگاه اجتماعی و درک و فهمی که از وضعیت موجود دارند، نقش خود را در جنبش‌های اجتماعی ایفا می‌کنند. با توجه به نقش و عملکرد هر یک از لایه‌های سه گانه کنشگران در جنبش مشروطیت، تئوری هانس تاک قابلیت بازبینی در تحلیل جنبش‌های اجتماعی را دارد، زیرا در این جنبش نیروهای اجتماعی نقش مؤثری در شکل‌گیری و پیروزی این فرآیند اجتماعی داشته‌اند و در سه لایه رهبران در قالب روحانیون متجدد و نوخواه و روشنفکران نوگرا، توزیع‌کنندگان در نقش‌های صاحبان رسانه، احزاب و انجمن‌های سیاسی و خطیبان و سخنوران و پیروان در نقش‌های اقوام ایلات و عشایر، زنان و جوانان و کارگران در گستردگی و فراگیر شدن جنبش نقش تاریخی خود را به اثبات رسانده‌اند.
--	--	--

بحث و نتیجه گیری

جامعه ایران مانند بسیاری دیگر از جوامع در حال توسعه از قرن ۱۹ میلادی به دلیل مواجهه با مدرنیته غربی، دستخوش تغییرات اجتماعی و فرهنگی فراوانی شده است. از جمله این تغییرات، می توان به آغاز فرآیند دموکراسی خواهی از قرن ۱۹ اشاره کرد که در قالب دو موج اصلی دموکراتیزاسیون (انقلاب مشروطه و انقلاب ۵۷) و چند موج کوچکتر اما حائز اهمیت (نهضت ملی گرای دوره پهلوی دوم، جنبش اصلاح طلبی و جنبش سبز در دوره جمهوری اسلامی) نمود یافته است. مشروطه محصول رویارویی ایرانیان با غرب است. در عصر ناصری تحت شرایطی مواجهه اندیشمندان ایرانی با فضای متفاوت غرب فزونی گرفت. در این دوره راه مسافرت به کشورهای همجوار که تماس بیشتری با کشورهای اروپایی داشتند و امکان آشنایی با فرهنگ و تمدن جدید در آن ها فراهم بود، هموار شد و گروه هایی از ایرانیان، اعم از بازرگانان، فرهیختگان و کارگزاران حکومتی توانستند با مسافرت و مهاجرت، از تحولات دنیای جدید آگاهی یابند. همچنین وقوع چالش های سیاسی نظیر کشمکش میان ایران و انگلستان، نزاع های نظامی مانند جنگ با روسیه و اعزام دانشجو به خارج از کشور برای تحصیل علوم و فنون جدید، آشنایی بیشتر با جوامع غربی را در پی داشت. یافته های پژوهش حسین خراسانی و همکاران (۱۴۰۰) با عنوان بررسی نقش روحانیت و روشنفکری در نهضت مشروطه بیانگر آن است که این دو جریان از موثرترین طیف ها در انقلاب مشروطه بودند. به نظر می رسد جریان روشنفکری با بهره گیری از ظرفیت آگاهی و آشنایی با مظاهر جدید در آن دوره توانست آموزه های جدید مشروطه خواهی و حکومت بر پایه قانون را با تاسی از غرب وارد ایران کند و جریان روحانیون این آموزه ها را با قرائت اسلامی بازآفرینی کرد و با بسیج قشر مردمی توانستند، مشروطه را به پیروزی برسانند. و جنبش های دیگری اعم از جنبش زنان و مقاومت، جنبش ناشی از ائتلاف روحانیان و روشنفکران و جنبش مردم در شهرهای آذربایجان شرقی و غربی، گیلان، کرمانشاه و غیره رخ دادند که هر کدام به نوعی این نهضت را تحت تاثیر قرار دادند. عوامل اثرگذار در مواردی با هدف گسترش این انقلاب شکل می گرفت، اما گاهی اوقات علیه این نهضت بودند.

منابع

- امیرمظاهری، امیرمسعود و قره تپه، شهناز (۱۳۹۱). نقص کنشگران اجتماعی در جنبش مشروطیت با رویکرد هانس تاک. مطالعات جامعه شناسی، ۴(۱۴)، ۲۸-۷.
- آقازاده، جعفر (۱۴۰۱). جنبش دهقانان ماکو در انقلاب مشروطه: علل و پیامدها. دوفصلنامه علمی تاریخ ایران، ۱۵(۲)، ۲۰۱-۲۲۱.
- باقری، محمد؛ مختاری، علی؛ اکوانی، حمدالله، حقیقت، صادق (۱۴۰۰). رابطه سوژه لکانی و شکل گیری نظریه های شکست جنبش مشروطه. دو فصلنامه علمی پژوهش سیاست نظری، ش ۲۹، ۶۹-۹۴.
- باقری نیا، حدیث و غفاری هاشجین، زاهد (۱۴۰۰). نقش سیاسی هیئت های مذهبی در روند شکل گیری نهضت مشروطه. فصلنامه دولت پژوهی ایران معاصر، ۷(۴)، ۸۱-۱۰۶.
- پیری، محمد (۱۳۹۹). واکاوی جامعه شناختی تشکیل طبقه کارگر ایران در عصر قاجاریه و نقش آن در نوسازی جامعه و جنبش مشروطه. جامعه شناسی تاریخی، ۱۲(۲)، ۱۱۳-۱۳۸.
- توکلی، فائزه و بیگدلی، علی (۱۴۰۲). حضور زنان در جنبش های اجتماعی از بلوای سیاسی نان تا جنبش مشروطه (۱۲۰۹-۱۲۶۸ هجری شمسی). پژوهشنامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی، ۱۲(۱)، ۵۱-۷۶.
- حسین خراسانی، فاطمه؛ تیمور رفیعی، امیر؛ محمودآبادی، سیداصغر و قریشی، سیدحسن (۱۴۰۰). بررسی نقش روحانیت و روشنفکری در نهضت مشروطه. نشریه مطالعات اندیشه معاصر مسلمین، ۷(۱۴)، ۱۵۷-۱۸۱.

- خالدی پور، یزدان (۱۳۹۷). نخبگان مطالعه‌جو و معضله توسعه سیاسی در ایران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم ریاضی، دانشگاه تربیت مدرس.
- خضریان فرح، عطیه (۱۳۹۹). روشنفکران ایرانی و گسست از فلسفه سیاسی مشروطیت: بررسی نقدهای روشنفکران ایرانی به فلسفه سیاسی در دهه‌های چهل و پنجاه.
- خیرالهی، پگاه (۱۴۰۱). تحلیل تاریخی روابط دولت و جامعه در فرآیند دموکراتیزاسیون طی سال‌های ۱۳۴۲-۱۳۵۷. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان.
- رده، قباد؛ امین‌پور، آرش و عزتی، مهدی (۱۴۰۳). نقش یار محمد خان کرمانشاهی در جنبش مشروطه‌خواهی. پژوهش‌های نوین در مطالعات تاریخ ایران و اسلام، ۱۱(۱)، ۹۲-۱۰۷.
- رضوانی رضوانده، افروز (۱۴۰۱). بررسی زمینه‌ها، علل و دلایل تحرک و پویایی مردم گیلان در نهضت مشروطه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام‌نور استان گیلان.
- رفاهی طالقانی، رضا؛ هروی، جواد و زرگری‌نژاد، غلامحسین (۱۴۰۰). نقش ارامنه در جنبش دهقانی در گیلان عصر قاجاری با تاکید بر اندیشه‌های مشروطه‌خواهی. فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ، ۱۶(۶۲)، ۳۰۵-۳۴۰.
- شورمیج، محمد (۱۳۹۸). نقش عوامل اقتصادی در شکل‌گیری جنبش مشروطه گیلان (بین سال‌های ۱۲۹۰-۱۳۲۷ ه.ق). مجله پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ۱۳(۲۵)، ۸۵-۱۰۲.
- طاهرنیا، روح‌الله و شعبانی صمغ‌آبادی، رضا (۱۴۰۰). نقش انجمن‌های سیاسی سری در نهضت مشروطه (مطالعه موردی نقش انجمن مخفی). نشریه جامعه‌شناسی سیاسی ایران، ۴(۲)، ۱۵۹-۱۷۴.
- طاهرنیا، روح‌الله؛ شعبانی صمغ‌آبادی، رضا و فروزش، سینا (۱۳۹۸). نقش انجمن تبریز در نهضت مشروطه. فصلنامه علمی جامعه‌شناسی سیاسی ایران، ۲(۴)، ۲۷۳۹-۲۷۵۴.
- طاهرنیا، روح‌الله؛ شعبانی صمغ‌آبادی، رضا و فروزش، سینا (۱۴۰۰). نقش انجمن‌های سیاسی سری در نهضت مشروطه. فصلنامه علمی جامعه‌شناسی سیاسی ایران، ۴(۲)، ۵۷۶-۵۹۰.
- علم، محمدرضا؛ آواکیان، آرسن و اقبال مهران، عباس (۱۴۰۲). عوامل تاثیرگذار بر همزیستی ارامنه با جامعه ایران و نقش آنان در انقلاب مشروطه (۱۲۸۵ ش). فصلنامه علمی پژوهشنامه تاریخ اسلام، ۱۳(۵۱)، ۱۲۳-۱۴۴.
- قاسمی حیدری، سوسن و عمادی، عباس (۱۴۰۳). واکاوی اندیشه‌های سیاسی و فلسفی طالبوف تبریزی در باب ایده‌های لیبرالیسم و سوسیالیسم در جریان جنبش مشروطه در ایران. نشریه یافته‌های تاریخی، ۱(۴)، ۲۶-۴۷.
- کوه نورد، پرچهر (۱۴۰۰). بازتاب نهضت‌های سیاسی و اجتماعی ایران در شعر معاصر فارسی از مشروطه تا کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه یزد.
- الماسی، امید (۱۳۹۹). بررسی تاثیر روشنفکران آذربایجان در شکل‌گیری نهضت مشروطه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام‌نور استان تهران.
- محمودی، پیمان (۱۳۹۷). بررسی تاریخی ائتلاف روحانیان و روشنفکران در جنبش مشروطه. دوفصلنامه علمی-پژوهشی اسلام و علوم اجتماعی، ۱۰(۱۹)، ۴۹-۷۴.
- نصرت طلب، نیره (۱۳۹۲). نگاهی به نقش اقشار اجتماعی در نهضت مشروطه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات، زبان‌های خارجی و تاریخ، دانشگاه الزهرا (س).
- نعمتی، نورالدین؛ عسگری، راحیل و رفیعی، سیامک (۱۳۹۹). نقد نظریه تاریخ‌نگاری فریدون آدمیت درباره نهضت مشروطه. پژوهش‌های ایران‌شناسی، ۱۰(۱)، ۲۵۳-۲۷۰.
- یوسفی لورزینی، زری (۱۳۹۹). نظام شهری و شهرداری شهر ارومیه از مشروطه تا پایان پهلوی (۱۲۸۵ ه.ش - ۱۳۲۰ ه.ش). پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه ارومیه.